

ANNA KARWIŃSKA

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

PRZEMIANY SPOŁECZNE WSPÓŁCZESNYCH MIAST W POLSCE I ICH PRZESTRZENNE KONSEKWENCJE

Abstract: Social Changes in Contemporary Polish Cities and Their Spatial Consequences. In this article the link between most important social changes in Poland and trends in urban space transformation is being examined. Main aim is to present that processes and phenomena in social sphere generate the need for urban space modifications. Organisation of this space should reflect the changes in attitudes and aspirations of given generation. Among this curtail social changes following processes should be indicated: globalization and metropolisation, transition from socialist cities to post – socialist cities, demographical changes (especially ageing and depopulation of urban space); processes of creating and developing democratic procedures, formation of new groups and cultures in the cities, social polarisation as well as changes in the lifestyles of city dwellers. The changes in urban space are the result of above mentioned processes and phenomenon.

Key words: Depopulation, globalisation of the city, metropolisation, post-socialist city, urban space, urban sprawl.

Wprowadzenie

Przedmiotem rozważań są związki między najważniejszymi procesami przemian społecznych w Polsce a tendencjami przekształcania przestrzeni miejskiej. Punktem wyjścia jest przekonanie, że w sposobie zorganizowania i wykorzystywania przestrzeni odzwierciedlają się procesy zachodzące we wszystkich sferach życia, w gospodarce, życiu społecznym, kulturze, polityce. To z kolei, generuje liczne problemy związane z harmonizowaniem interesów poszczególnych grup społecznych, ujawnianie się i egzekwowanie prawa do ekspresji w ramach przestrzeni publicznej, a także inne konflikty związane z zaspokajaniem potrzeb, konieczność modyfikowania przestrzeni miejskiej, dostosowywania jej organizacji i wyposażania do zmieniających się oczekiwań i aspiracji. Celem przedstawionego opracowania jest pokazanie

takich skumulowanych efektów przestrzennych związanych z przemianami wymienionymi w pierwszej części pracy. Ze względu na ograniczenia rozmiarów publikacji zagadnienia te zostały pokazane w sposób syntetyczny, bez szczegółowego rozwijania poszczególnych wątków.

1. Najważniejsze procesy społeczne w miastach współczesnej Polski

Dla obecnego kształtu przestrzeni społecznych miast polskich kluczowe znaczenie mają najważniejsze procesy kształtujące naszą gospodarczą i społeczną rzeczywistość. Część z tych procesów wiąże się z ogólnymi przemianami zachodzącymi w skali świata, część jest efektem charakterystycznych cech procesów rozwoju w Polsce, zaszczości historycznych i innych specyficznych uwarunkowań. Do pierwszego typu zaliczamy przede wszystkim procesy globalizacji, a także metropolizacji, przynoszące najrozmaitsze skutki we wszystkich dziedzinach życia w sferze gospodarki, kultury, organizacji życia społecznego. Z punktu widzenia przemian społecznych w miastach jedną z najistotniejszych cech procesu globalizacji jest włączanie się miast w systemy światowego konkurowania ze wszystkimi tego skutkami, zarówno pozytywnymi (np. możliwość wykorzystania niedocenianych dotychczas zasobów, znalezienie nowych inwestorów), jak i negatywnymi (np. zagrożenia związane z nadmierną komercjalizacją) [Kochanowska, Kochanowski 2000, s. 50]. Inne negatywne efekty to procesy narastania nierówności społecznych i ich utrwalanie się w skali kraju, regionu czy miasta. Warto także wskazać ważny problem, jakim był i jest niedostatek kapitału społecznego, procedur demokratycznych i innych elementów konstytuujących społeczeństwo obywatelskie, co utrudnia w Polsce przewycięzanie rozmaitych kryzysów wiążących się ze skutkami globalizacji.

Metropolizacja to następny istotny dla funkcjonowania miast proces. Zachodzące zmiany w sposób szczególny przekształcają miasta we wszystkich wymiarach: społecznym, gospodarczym, kulturowym i przestrzennym. Charakterystyczna dla metropolizacji jest przemiana funkcji miast, zwłaszcza odchodzenie od funkcji produkcyjnych na rzecz funkcji usługowych, wytwarzania informacji, kreowania i transmitowania wartości kultury [Jałowiecki 2005, s. 5]. Miasto-metropolia powinno charakteryzować się wysoką jakością usług, instytucji, zagospodarowania przestrzennego, obiektów materialnych, infrastruktury społecznej, komunikacyjnej, technicznej. Inna istotna cecha metropolii to wysoki potencjał innowacyjny we wszystkich zakresach funkcjonowania stwarzający szanse na budowanie potencjału konkurencyjnego w wymiarze krajowym i międzynarodowym. Metropolia powinna także charakteryzować się intensywnością powiązań wewnętrznych między różnymi obszarami życia miejskiego, a także na zewnątrz, z innymi ośrodkami tego typu w różnych krajach. Wreszcie, metropolia to miejsce o wyjątkowych cechach

przestrzennych, społecznych, gospodarczych, kulturowych, atrakcyjne i niebanalne wyróżniające się niepowtarzalnością [Zaktualizowana koncepcja... 2005, s. 94].

Miasto metropolitalne musi cały czas podtrzymywać swoją pozycję, powiększać i wzbogacać zasoby, stosować elastyczne strategie rozwojowe, jest bowiem narażone na utratę przewagi konkurencyjnej [Furman 2008, s. 2]. Takie działania obejmują rozmaite sfery życia miejskiego, w skrócie można powiedzieć, że chodzi o wzmacnianie już realizowanych funkcji metropolitalnych, a także rozwijanie kolejnych co wymaga realizowania rozmaitych przedsięwzięć marketingowych, organizacyjnych czy inwestycyjnych.

Najważniejszym procesem gospodarczym, mającym istotne implikacje społeczne, dotyczące przekształceń motywacji i zachowań w sferze inwestowania czy zarządzania nieruchomościami jest przywracanie mechanizmów rynkowych decydujących o przemianach w strukturze własnościowej. Następuje wzrost liczby mikro- i małych przedsiębiorstw, poszerza się i różnicuje zakres oferowanych dóbr i usług. Zmieniają się także sposoby zarządzania miastem, stają się bardziej nowoczesne, nabierają cech *urban governance*, współzarządzania o charakterze partycypacyjnym, następuje przesuwanie ośrodka kontroli z centrum do poziomu władz lokalnych, wzrasta znaczenie samorządu. Jednocześnie wzrasta liczba aktorów gry o przestrzeń, co w praktyce zaostża istniejące różnice interesów [Rozwój miast w Polsce... 2010 s. 13].

Zjawiska demograficzne kształtujące współczesne polskie miasta to przede wszystkim procesy depopulacji wynikające m.in. z przemian społeczno-kulturowych sprzyjających opóźnianiu się zawierania małżeństw, rodzenia dzieci i innym zjawiskom charakterystycznym dla nowych stylów życia. Te procesy wiążą się także z przemianami w sposobach funkcjonowania miast, osłabianiem się atrakcyjności miast przemysłowych, brakiem zadowalających, nowych koncepcji rozwoju obszarów poprzemysłowych, wreszcie z procesami suburbanizacji. Jak wynika z analiz GUS skala depopulacji miast w Polsce jest nierównomierna, dotyczy przede wszystkim miast o wielkości między 200 tys. a 500 tys. mieszkańców. Spośród wielkich miast jedynie Warszawa i w mniejszym nieco stopniu, Kraków notują zwiększenie liczby mieszkańców, w pozostałych ulega ona zmniejszeniu, szczególnie wyraźnym w Łodzi [Marciniak 2013, s. 2-4]. Wskutek depopulacji miasta będą przeżywały kurczenie się rynku nieruchomości, niekorzystne zmiany w poziomie konsumpcji, a także na rynku pracy. Ponadto, mogą pojawiać się problemy z utrzymaniem infrastruktury.

Drugim elementem tego wyzwania demograficznego jest starzenie się miast, charakterystyczne dla większości społeczeństw rozwiniętych, w Polsce dodatkowo wzmacniane przez wysoki poziom emigracji młodych ludzi. Prognozy dla miast polskich są mało optymistyczne. Przewiduje się, że do 2035 r. będzie wzrastać szczególnie liczba ludności w wieku powyżej 75 lat [Marciniak 2013, s. 28]. Można zatem zasadnie przewidywać potrzeby zmiany polityki społecznej miast, a także konieczność podejmowania rozmaitych inwestycji związanych z przemianami demograficznymi, a ważnych dla utrzymania i poprawy jakości życia mieszkańców.

Kolejne ważne zmiany społeczne zachodzące w miastach wiążą się z procesami rozwoju i wzmocnienia postaw obywatelskich, dążeniem do wywierania wpływu na sprawy publiczne w różnej skali (od lokalnej do makrospołecznej), wzrostem aktywności społecznej.

Z analiz poziomu uczestnictwa Polaków w wyborach, stopnia korzystania z praw obywatelskich, zainteresowania sprawami publicznymi wynika, że sytuacja w Polsce, mimo że się poprawia (z wyjątkiem uczestnictwa w wyborach) jest nadal pod tym względem, gorsza niż w krajach o dłużej ustabilizowanej demokracji. Optymistyczne jest jednak, że powoli wzrasta w Polsce wrażliwość na dobro wspólne. Warto także przypomnieć wskaźnik zrzeszania się, który wynosił w 2013 r. 13,7% w stosunku do roku 2003 – 12,2% (osoby deklarujące przynależność do organizacji i stowarzyszeń) [Czapiński 2014, s. 303-306; Sułek 2014, s. 314].

Poziom rozwoju społeczeństwa obywatelskiego jest ściśle związany z obecnością w środowiskach lokalnych działań i zachowań należących do tzw. demokracji partycypacyjnej [Prawelska-Skrzypek 1996, s. 99]. Z punktu widzenia skutków dla sposobu organizowania przestrzeni miejskiej i zarządzania nią najważniejsze elementy tej demokracji partycypacyjnej to konsultacje społeczne towarzyszące podejmowaniu decyzji w sprawach np. rewitalizacji pewnych obszarów miejskich oraz budżet partycypacyjny, w ramach którego obywatele miasta (dzielnicy) dyskutują i uczestniczą w negocjacjach dotyczących dystrybucji pewnej części środków publicznych. Ważne jest to, że ustalenia budżetu partycypacyjnego są wiążące (a konsultacji społecznych – nie), a także i to, że na przynajmniej jednym z etapów budżet partycypacyjny dotyczy miasta jako całości, a nie tylko wybranego fragmentu przestrzeni czy wybranej instytucji. Cechy specyficzne tej formy demokracji partycypacyjnej powodują, że podnosi stopień efektywności realizowanej polityki miejskiej. [Kęłowski 2013, s. 8 i 14].

Procesy uwalniania się od dziedzictwa socjalistycznego w polskich miastach, skutkowały także powstawaniem nowych grup i warstw społecznych. Wraz z postępami globalizacji i metropolizacji powstają też nowe kategorie społeczne (jak klasa metropolitalna), nowe kręgi kulturowe związane z pojawianiem się w mieście instytucji potrzebnych do realizowania funkcji metropolitalnych. Kształtują się rozmaite grupy korzystające z zasobów miasta w różnicowanym stopniu i, w związku z tym wyrażających odmienne potrzeby i oczekiwania wobec przestrzeni miasta i sposobu jego funkcjonowania. Chodzi o różne grupy mieszkańców i mniej lub bardziej regularnych użytkowników miasta.

Ważne zmiany, z punktu widzenia funkcjonowania miasta jako całości społeczno-przestrzennej zachodzą w społeczno-przestrzennej strukturze miasta, które staje się coraz częściej i coraz wyraźniej podzielone na „dobre” i „złe” dzielnice. Często zbiorowość zamieszkująca „złą” dzielnicę charakteryzuje się nadreprezentacją niekorzystnych cech: podeszły wiek, zły stan zdrowia, brak zasobów, niskie kwalifikacje, brak możliwości i motywacji zdobywania wyższych kwalifikacji. Chociaż

w wielkich miastach sytuacja społeczno-ekonomiczna mieszkańców jest lepsza niż w małych, to i tu są pewne grupy szczególnie narażone na ubóstwo (rodziny niepełne, wielodzietne, zmagające się jednocześnie z wieloma problemami, takimi jak choroba, bezrobocie itp. [*Rozwój miast w Polsce...* 2010, s. 70]. Zamożni, wykształceni mieszkańcy wybierają mieszkania w innych częściach miasta, często w osiedlach zamkniętych, monitorowanych, stwarzających poczucie bezpieczeństwa nasycone infrastrukturą stwarzającą lepsze warunki życia. Obserwacja zjawisk polaryzacji społecznej w miastach polskich wskazuje, że mają one charakter względnie trwałe i w warunkach ograniczania polityki społecznej będą narastały.

Przemiany w stylach i sposobach życia związane ze zmianami ekonomicznymi, społecznymi, technologicznymi, kulturowymi – to następny obszar rozważań dotyczących współczesnych miast w Polsce. Chodzi o procesy rozwoju nowych potrzeb, jak i o modyfikowanie dotychczasowych. Należy jednak wskazać nową sytuację różnych grup społecznych, których potrzeby nie zawsze były brane pod uwagę. Dotyczy to np. dzieci, osób starszych, częściowo kobiet (zwłaszcza jeśli chodzi o swobodę korzystania z przestrzeni publicznej), a także osób należących do środowisk marginalizowanych. Rozważając te dwa obszary zmian w kontekście funkcjonowania miasta należy wskazać wzrastające oczekiwania wobec społeczno-przestrzennego otoczenia, instytucji miejskich, sposobu sformułowania ich celów, a także środków realizacji, oczekiwania związane z dostępnością i jakością rozmaitych dóbr i usług przeznaczonych dla różnych grup mieszkańców. Coraz częściej chodzi o możliwości wyboru, dopasowania „na miarę” przestrzeni publicznych, miejsc spotkań, oferty kulturalnej itd. zatem wszystkie te elementy życia społecznego umożliwiające realizację wybranego i akceptowanego stylu życia. Postępująca globalizacja powoduje uniwersalizację kulturową, co wpływa na oczekiwania i wybory dokonywane przez mieszkańców, ale jednocześnie pojawiają się tendencje przeciwstawne – odradzania się lokalności, potrzeba podkreślania i potwierdzania tożsamości związanej z miejscem.

2. Kierunki przemian przestrzeni miejskiej w Polsce

Przedstawione powyżej procesy zachodzące w polskich miastach wywołują rozmaite skutki w sposobach gospodarowania przestrzenią miejską i jej organizowaniem. Nie jest łatwo oddzielić wpływ poszczególnych zjawisk społecznych, kulturowych, politycznych, gospodarczych, mamy bowiem do czynienia z nakładaniem się skutków, przeplataniem się ich czy wzajemnym wzmacnianiem. W efekcie oddziaływania tych rozmaitych czynników powstaje złożona rzeczywistość przestrzenna polskich miast będąca swoistą wypadkową przemian zachodzących w różnych sferach życia miasta.

Wraz z postępami procesów globalizacji i metropolizacji przestrzenie miejskie stają się w coraz większym stopniu uniwersalne, ulegają standaryzacji, tracą swój

„lokalny” charakter. Dominacja powtarzalnych rozwiązań infrastrukturalnych, podobieństwo budynków, także dzieł architektonicznych tworzonych według upowszechnionych wzorów, nasycanie przestrzeni uniwersalnymi symbolami, ikonografia odnosząca się do światowych marek – wszystko to składa się na swoiste „odpersonalizowanie” miasta, a nawet na zagrożenie dotychczasowego *genius loci*.

Zmianie ulega sam sposób kształtowania przestrzeni miejskiej – zwiększa się liczba aktorów gry o przestrzeń, takich jak planiści, politycy, architekci i mieszkańcy, między którymi mogą powstawać znaczne różnice co do przekonań w sprawie organizacji i wyposażenia przestrzeni miejskiej. co staje się często czynnikiem konfliktogennym, zwłaszcza że niektórzy uczestnicy mają znacznie większe możliwości wpływania na decyzje. Ważnym zagrożeniem dla prawidłowego funkcjonowania miasta jako środowiska mieszkalnego staje się nadmierna komercjalizacja przestrzeni miejskiej, przynosząca zyski ekonomiczne, ale zagrażająca powszechnej dostępności przestrzeni publicznych.

W procesie metropolizacji, jak wskazują Markowski i Marszał zmieniają się powiązania między miastem a regionem co może prowadzić do wzmocnienia nierówności rozwojowych między obszarami położonymi bliżej ośrodka centralnego oraz zlokalizowanymi w dalszej odległości. [Markowski, Marszał 2006, s. 10]. W tym sensie metropolizacja przyczynia się do wzmocnienia nierówności społeczno-przestrzennych, utrwała podział na lepsze i gorsze obszary w mieście. Powstawanie osiedli grodzonych, elitarnych enklaw luksusu, zarówno jeśli chodzi o mieszkania, jak i komercyjne przestrzenie konsumpcji, a z drugiej strony wzrost obszarów zdegradowanych w polskich miastach¹ przyczynia się do dualizmu życia miejskiego. Jednym z istotnych skutków globalizacji i metropolizacji w miastach jest zmiana proporcji między różnymi typami przestrzeni społecznych, zwłaszcza ubywanie przestrzeni produkcji na rzecz przestrzeni konsumpcji, (w tym również luksusowe przestrzenie mieszkalne i rekreacyjne dla nowych elit miejskich) a także nowego typu wielofunkcyjnych przestrzeni². Powstają zatem rozmaite miejsca dla działalności gospodarczej, parki technologiczne, atrakcyjne przestrzenie biznesowe, centra rozrywki i miejsca przeznaczone na wielkie imprezy sportowe, kulturalne czy wydarzenia naukowe łączące różne rodzaje działalności, elastyczne. Innym bardzo ważnym skutkiem jest wzrastająca intensywność wykorzystania przestrzeni.

Nieplanowany i trudny do kontrolowania amorficzny rozrost miast (*urban sprawl*) przyczynia się do chaotycznego gospodarowania przestrzenią wokół ośrodków miejskich. Wiąże się to z niską gęstością zaludnienia, brakiem zwartej zabudowy, brakiem obszarów pełniących zdefiniowane funkcje miejskie: centrum, przestrzenie publiczne. Ta sytuacja jest przynajmniej w części skutkiem niedostatku odpowied-

¹ Jak wynika z badań Instytutu Rozwoju Miast w Krakowie obszary zdegradowane zamieszkuje ok. 25% mieszkańców miast [Jarczewski 2009, s. 15-23].

² Posłużono się typologią przestrzeni społecznych zaproponowaną przez Jałowickiego [1988, s. 29-31].

niego zarządzania i słabością władzy publicznej [Gutry-Korycka, 2005 s. 10]. Kształtuje się także charakterystyczne m.in. dla współczesnych miast postsocjalistycznych zjawisko „międzymieścia”, obszaru przejściowego, który już utracił swoje dawne znaczenie (np. dawny teren przemysłowy, wojskowy itp.), a nie nabrał nowego [Keil, Young 2012, s. 21-22]. Powstawanie tych przestrzeni określanych jako „międzymieścia” wiąże się także z wspomnianym wyżej procesem depopulacji miast. Te niekorzystne trendy demograficzne przyczyniają się do zmniejszania się (i tak względnie niskiej) gęstości zaludnienia na obszarach miejskich w Polsce. Utrzymywanie się procesów depopulacji, może przynieść w przyszłości powstawanie pustostanów, terenów niezagospodarowanych i w konsekwencji, deformowanie struktur przestrzennych, spadek wartości nieruchomości i inne niekorzystne skutki zarówno dla funkcjonowania miasta, jak i dla dobrostanu mieszkańców [Czarnecki 2011, s. 17].

W przestrzeni miast uwalniających się od dziedzictwa socjalizmu zachodzą rozmaite przemiany związane z nowymi sposobami kształtowania obszarów mieszkalnych, usługowych, symbolicznych, opartymi raczej na kryteriach ekonomicznych, a nie, jak w czasach PRL politycznych. Zmieniają się przestrzenie publiczne, zarówno sposób ich ukształtowania, jak i znaczenie. Coraz częściej, aktywnymi podmiotami decydującymi o ich lokalizacji i zagospodarowaniu stają się mieszkańcy miast, stowarzyszeni w mniej lub bardziej sformalizowanych ruchach i organizacjach. W różnych częściach Polski, coraz skuteczniej działają porozumienia poszczególnych ruchów miejskich. Niedawno wydany podręcznik dla aktywistów ruchów miejskich, a także wszystkich mieszkańców poszukujących wsparcia w procesach upodmiotowienia, nosi charakterystyczny tytuł: *Antybezradnik przestrzenny – prawo do miasta w działaniu* [Mergler et al. 2013].

Procesy demokratyzacji życia społecznego wyzwoliły uśpiony przez długi czas potencjał zainteresowania swoim otoczeniem przestrzenno-społecznym. Nie jest to jeszcze na pewno powszechne uczestnictwo, jednak samo pojawienie się na szeroką skalę (w wielu miastach) tej możliwości wpływania na rozwój lokalny jest bardzo istotne. Ponieważ budżet partycypacyjny stanowi część budżetu miasta przeznaczonego na inwestycje, to inwestycje zaproponowane przez mieszkańców mogą wpierać lokalną przedsiębiorczość, a także zwiększać możliwości zaspokojenia potrzeb lokalnych przez rozwiązywanie istniejących problemów przestrzennych i społecznych.

Budowanie wspólnoty jest szczególnie ważne ze względu na wskazywane wcześniej zjawiska powiększania się skali nierówności w miastach, kształtowanie się widocznych podziałów na lepsze i gorsze dzielnice, a także ze względu na inne podziały społeczne związane z rosnącą wielokulturowością miast. Coraz ważniejsze staje się więc tworzenie obszarów dialogu i integracji, zarówno pomiędzy generacjami (w warunkach starzenia się miast), jak i przedstawicielami rozmaitych grup różniących się zamożnością, zwyczajami i stylami życia. Pojawiają się oczywiście dylematy dotyczące określenia priorytetów w funkcjonowaniu i rozwoju miasta, szukanie odpowiedzi na pytanie czyje potrzeby i oczekiwania powinny być zaspokajane

najszybciej, formułowanie zasad sprawiedliwego dostępu do zasobów miasta, w tym także do przestrzeni dla różnych grup.

Ważnym czynnikiem kształtującym przestrzeń miast polskich są występujące w nich potrzeby inwestycyjne, związane ze wspomnianymi wyżej koniecznościami zaspokajania potrzeb na coraz wyższym poziomie. Jak wskazują eksperci PricewaterhouseCoopers, mimo zmian, jakie nastąpiły w ostatnich dwóch dekadach, polskie miasta nadal dzieli znaczny dystans od miast zachodnioeuropejskich m.in. w sferze zaspokojenia potrzeb mieszkaniowych, transportowych, dostępu do infrastruktury społecznej. Te obserwowane przez analityków braki utrudniają realizowanie wybranego stylu życia i rozwijanie aktywności ekonomicznej. [*Wyzwania inwestycyjne...* 2012].

Uwagi końcowe

Przedstawione rozważania są próbą pokazania powiązań między przemianami społecznymi i kulturowymi w miastach polskich a procesami zachodzącymi w przestrzeni miejskiej. Wszystkie zjawiska i procesy rozgrywające się w różnych sferach życia zawsze mają swoje odzwierciedlenie w sposobach organizowania, wykorzystywania i oceniania przestrzeni. Dopiero z pewnego dystansu możemy dostrzec, jak dalece zmieniła się przestrzeń miast polskich, jakie powstały nowe sposoby jej organizowania i użytkowania, a także oceny, zarówno funkcjonalnej, jak i pozafunkcjonalnej. Niektóre z obserwowanych przemian przestrzeni są echem procesów globalnych, inne mają przyczyny usytuowane w specyficznych przebiegach życia społecznego charakterystycznych dla Polski. Wszystkie składają się na złożony i niejednoznaczny, jeśli chodzi o możliwości oceny, obraz współczesnych miast w Polsce, przeżywających wielokierunkową transformację społeczno-kulturową i przestrzenną.

Literatura

- Czapiński J., 2014, *Postawy i relacje społeczne*, [w:] *Diagnoza społeczna 2013. Warunki i jakość życia Polaków*, J. Czapiński, T. Panek (red). Ministerstwo Pracy i Zasobów Ludzkich, Warszawa.
- Czarnecki B., 2011, *Przejawy i konsekwencje depopulacji polskich miast – zarys problemu*. „Architecture et Artibus”, nr 4.
- Furman S., 2008, *Rozwój metropolitalny Warszawy a kwestia polityki społecznej*. Warszawskie Forum Polityki Społecznej, Metropolitalne funkcje – wyzwania dla Warszawy. Warszawa, dostępne na: http://strategia.um.warszawa.pl/sites/default/files/rozwoj_metropolitalny_warszawy_a_kwestie_polityki_spolecznej.pdf korzystano 12.01. 2013.
- Gutry-Korycka M. (red.), 2005, *Urban Sprawl. Warsaw Agglomeration Case Study*. Warsaw University Press, Warszawa.
- Jałowiecki B., 1988, *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*. KiW, Warszawa.

- Jałowicki B., 2005, *Polskie miasta w procesie metropolizacji*. Studia Regionalne i Lokalne, nr 1(19).
- Jarczewski W., 2009, *Skala degradacji miast w Polsce*, [w:] *Przestrzenne aspekty rewitalizacji. Śródmieścia, blokowiska, tereny poprzemysłowe, pokolejowe i powojkowe*, W. Jarczewski (red.). Instytut Rozwoju Miast, Kraków.
- Keil R., Young D., 2012, *Ani miasto ani wieś*. „Respublica Nowa”, nr 19.
- Kęłowski W., 2013, *Budżet partycypacyjny. Krótka instrukcja obsługi*. Instytut Obywatelski, Warszawa.
- Kochanowska D., Kochanowski M., 2000, *Polskie miasta w procesie globalizacji*. Studia Regionalne i Lokalne, nr 1.
- Marciniak G., 2013, *Skala depopulacji polskich miast i zmiany struktury demograficznej. Wnioski ze spisu ludności i prognozy demograficznej do roku 2035*. Informacja GUS, dostępna na: http://www.senat.gov.pl/gfx/senat/userfiles/_public/k8/agenda/seminaria/2013/130301/130301_1.pdf korzystano 10.07 2014.
- Markowski T., Marszał T., 2006, *Metropolie, obszary metropolitalne, metropolizacja. Problemy i pojęcia podstawowe*. KPZK PAN, Warszawa.
- Mergler L., Pobłocki K., Wudarski M., 2013, *Antybezradnik przestrzenny – prawo do miasta w działaniu*. Fundacja Res Publica im. H. Krzeczковского, Warszawa.
- Prawelska-Skrzypek G., 1996, *Znaczenie partycypacji obywatelskiej dla rozwoju lokalnego*, [w:] *Partycypacja obywatelska w życiu społeczności lokalnej: stan, bariery, rekomendacje*, G. Prawelska-Skrzypek (red). Fundacja Międzynarodowe Centrum Rozwoju Demokracji, Kraków.
- Rozwój miast w Polsce. Raport wprowadzający MRR*, 2010, MRR, Warszawa.
- Sulek A., 2014, *Doświadczenia, działania dla społeczności i kompetencje obywatelskie*, [w:] *Diagnoza społeczna 2013. Warunki i jakość życia Polaków*, J. Czapiński, T. Panek (red.). Ministerstwo Pracy i Zasobów Ludzkich, Warszawa.
- Wyzwania inwestycyjne głównych miast Polski – perspektywa 2035*, 2012, dostępne na: www.pwc.pl/miasta (korzystano 16.10 2013).
- Zaktualizowana koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju*, 2005, Rządowe Centrum Studiów Strategicznych, Warszawa.